

УДК 351/354

Мануїлова Катерина Віталіївна

*доктор наук з державного управління,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Одеський національний технологічний університет*

Manuilova Kateryna

*Doctor of Science in Public Administration,
Associate Professor of the Department of Public Management and Administration
Odesa National Technological University
ORCID: 0000-0002-0721-7232*

Норчук Юрій Володимирович

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри управління повсякденною діяльністю підрозділів
Військова академія*

Norchuk Yuriy

*PhD in Psychology,
Associate Professor of the Department of Management of Daily Activities of Units
Military Academy
ORCID: 0000-0003-0850-2278*

Нелюб Олександр Анатолійович

*підполковник,
викладач кафедри управління повсякденною діяльністю підрозділів
Військова академія*

Neliub Oleksandr

*Senior Lecturer of the Department of Management of Daily Activities of Units
Military Academy
ORCID: 0009-0008-8158-8059*

DOI: 10.25313/2617-572X-2024-1-9646

CROWD-ТЕХНОЛОГІЇ У БЮДЖЕТУВАННІ ТА ПЛАНУВАННІ ГРОМАД УКРАЇНИ

CROWD TECHNOLOGIES IN BUDGETING AND COMMUNITY PLANNING IN UKRAINE

Анотація. Вступ. Використання crowd-технологій у бюджетуванні та плануванні розвитку громад набуває більшої важливості в сучасному світі. Ці технології дозволяють ефективно реагувати на зміни, зменшують витрати та забезпечують більшу легітимність прийнятих рішень. Залучення громадськості через crowd-технології робить процеси бюджетування та планування більш демократичними та відкритими, сприяючи врахуванню потреб і думок громади. Різноманітність думок та ідей, що виникають завдяки цим технологіям, сприяє розробці ефективних проєктів розвитку та інноваціям. У контексті постійних змін у суспільстві та потребах громади використання crowd-технологій стає ключовим фактором для підвищення ефективності управління на місцевому рівні та врахування інтересів громади.

Мета. Мета статті полягає у дослідженні та аналізі використання crowd-технологій у процесах бюджетування та планування громад з метою виявлення їхнього потенціалу у залученні громадськості до прийняття рішень, підвищення легітимності прийнятих рішень, збільшення ефективності управління місцевими ресурсами та сприяння сталому розвитку громад.

Матеріали і методи. Дослідження ґрунтується на наступних джерелах:

- 1) Нормативно-правове забезпечення щодо доступу до публічної інформації, захисту даних, боротьби з кіберзлочинністю та громадських слухань.
- 2) Праці вітчизняних та зарубіжних авторів у галузі місцевого самоврядування та crowd-технологій.

3) Публікації у періодичних виданнях щодо бюджетування.

В процесі дослідження застосовувалися наукові методи, такі як аналіз літературних джерел, опис нових технологічних рішень та оцінка їх впливу. Використовувався науковий підхід для аналізу впливу crowd-технологій у бюджетуванні та плануванні громад, а також для висвітлення правового регулювання у сфері управління громадами.

У статті використано системний підхід для аналізу ситуації та оцінки можливостей і викликів, пов'язаних з впровадженням crowd-технологій у громадах в умовах воєнного конфлікту.

Результати. У науковій статті досліджено важливість та потенціал використання crowd-технологій у сучасному управлінні громадами в Україні, зокрема в умовах воєнного конфлікту. Наголошено, що у відповідь на сучасні виклики управління громадами, особливо в умовах воєнного конфлікту, важливим стає використання crowd-технологій у процесах бюджетування та планування. Однак, це стикається з численними перешкодами, такими як підвищений ризик кібератак, обмеження доступу до інформації, маніпуляція через соцмережі, фінансові обмеження та втрата довіри до влади. Успішна розробка та впровадження Crowd-технологій вимагає урахування цих викликів та розробки відповідних стратегій адаптації до складних умов воєнного стану.

Перспективи. Перспективними напрямками подальших досліджень є аналіз: впливу використання crowd-технологій на демократію та участь громадян, на ефективність бюджетування та планування у громадах; впливу воєнного стану на їх застосування; розгляд особливостей розвитку інтернет-платформ та питання прозорості та відкритості управління у громадах.

Ключові слова: місцеве самоврядування, Crowd-технології, бюджетування, планування розвитку, громади, Україна, воєнний стан.

Summary. Introduction. The use of crowd technologies in budgeting and community development planning is becoming increasingly important in the modern world. These technologies allow for an effective response to changes, reduce costs, and ensure greater legitimacy of decisions. Engaging the public through crowd technologies makes budgeting and planning processes more democratic and open, helping to take into account the needs and opinions of the community. The diversity of opinions and ideas generated by these technologies contributes to the design of effective development projects and innovations. In the context of constant changes in society and community needs, the use of crowd technologies is becoming a key factor in improving the effectiveness of local governance and taking into account the interests of the community.

Purpose. The purpose of the article is to study and analyse the use of crowd technologies in the processes of budgeting and community planning in order to identify their potential for involving the public in decision-making, increasing the legitimacy of decisions, increasing the efficiency of local resource management and promoting sustainable development of communities.

Materials and methods. The study is based on the following sources:

1) Regulatory and legal frameworks on access to public information, data protection, combating cybercrime and public hearings.

2) Works of domestic and foreign authors in the field of local self-government and crowd technologies.

3) Publications in periodicals on budgeting.

The study used scientific methods, such as literature analysis, description of new technological solutions and assessment of their impact. A scientific approach was used to analyse the impact of crowd technologies in community budgeting and planning, as well as to highlight legal regulation in the field of community management.

The article uses a systematic approach to analyse the situation and assess the opportunities and challenges associated with the implementation of crowd technologies in communities in the context of military conflict.

Results. The article examines the importance and potential of using crowd technologies in modern community management in Ukraine, in particular in the context of military conflict. It is noted that in response to the current challenges of community management, especially in the context of military conflict, it is important to use crowd technologies in budgeting and planning processes. However, this faces numerous obstacles, such as an increased risk of cyberattacks, restrictions on access to information, manipulation through social media, financial constraints and loss of trust in the authorities. The successful development and implementation of Crowd technologies requires taking these challenges into account and developing appropriate strategies for adapting to the difficult conditions of martial law.

Discussion. Promising areas for further research include the analysis of the impact of crowd technologies on democracy and citizen participation, on the effectiveness of budgeting and planning in communities; the impact of martial law on their use; consideration of the peculiarities of the development of Internet platforms and the issue of transparency and openness of governance in communities.

Key words: local self-government, Crowd technologies, budgeting, development planning, communities, Ukraine, martial law.

Постановка проблеми. У останні роки crowd-технології стали все більш популярними у сферах бюджетування та планування громад. Ці технології, які базуються на масовій участі та співпраці великої кількості людей через Інтернет, дозволяють

ефективно реагувати на зміни, зменшують витрати та забезпечують більшу легітимність рішень.

Залучення громадськості через crowd-технології стає важливим елементом управління, оскільки це сприяє врахуванню потреб і думок громади.

Це робить процеси бюджетування та планування більш демократичними та відкритими, забезпечуючи більшу легітимність і прийняття рішень. Завдяки різноманітності думок та ідей, crowd-технології сприяють розробці більш ефективних проєктів розвитку. Це також сприяє інноваціям та створює сприятливе середовище для новаторських підходів у розвитку міст і сіл.

У цілому, використання crowd-технологій у процесах бюджетування та планування розвитку громад є важливим для підвищення ефективності управління на місцевому рівні та забезпечення більшого врахування інтересів громади.

Актуальність дослідження обраної тематики обумовлена зростанням важливості використання crowd-технологій у сферах бюджетування та планування громад. Адже, crowd-технології дозволяють ефективно реагувати на зміни, зменшують витрати та забезпечують більшу легітимність прийнятих рішень. Крім того, залучення громадськості через crowd-технології стає важливим елементом управління, роблячи процеси більш демократичними та відкритими. Також crowd-технології сприяють розробці ефективних проєктів розвитку та інноваціям. Отже, у контексті постійних змін у суспільстві та потребах громади, використання crowd-технологій стає ключовим фактором для підвищення ефективності управління на місцевому рівні та врахування інтересів громади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях М. Криштановича проаналізовано вплив Crowd-технологій на механізми місцевого самоврядування під час воєнного стану, а також їхню роль у забезпеченні інформаційної безпеки органами місцевої влади. У дослідженні Кейса Ван Монфорта, Вініти Зібера і Франка Яна Де Граафа висвітлено вплив інформаційних технологій на взаємодію ОМС з громадянами через громадські краудфіндингові ініціативи. У публікації Нади Сталетич, Олександри Лабус, Зоріки Богданович, Маріани Деспотович-Зракич та Божидара Раденковича досліджено готовність громадян до використання краудсорсингових послуг для створення розумного міста. Узагальнюючи вітчизняні та іноземні наукові досягнення з цієї тематики, слід відзначити, що подальше дослідження потребує розкриття використання Crowd-технологій у процесах бюджетування та планування громад в нашій державі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у дослідженні та аналізі використання crowd-технологій у процесах бюджетування та планування громад з метою виявлення їхнього потенціалу у залученні громадськості до прийняття рішень, підвищення легітимності прийнятих рішень, збільшення ефективності управління місцевими ресурсами та сприяння сталому розвитку громад.

Виклад основного матеріалу. Crowd-технології, також відомі як колективний інтелект або

масова співпраця, є підходом до вирішення завдань і проблем, що ґрунтується на широкій участі та співпраці великої кількості людей, часто за допомогою Інтернету або спеціальних онлайн-платформ. Управління громадою за допомогою crowd-технологій полягає в залученні громадськості до спільного розв'язання місцевих проблем, виконання завдань або реалізації проєктів щодо соціально-економічного та культурного розвитку, а також у процесі бюджетування громади.

У сучасному успішному управлінні громадами значення crowd-технологій постійно зростає. Тому, одне з основних завдань для громад України — розширити їх використання у процесах бюджетування та планування.

Використання Crowd-технологій у громадах створює можливість залучення широкого кола людей з різноманітними знаннями, навичками та досвідом для спільної генерації ідей, розробки проєктів розвитку громад та бюджетуванню [1, с. 42], а також демократичному розв'язанню інших складних проблем, що виникають у місцевому самоврядуванні. Це сприяє більш оперативному та ефективному реагуванню місцевих органів самоврядування на зміни в середовищі.

Використання Crowd-технологій сприяє зниженню витрат на дослідження та розробку проєктів бюджетів і стратегій розвитку громади, оскільки ці технології використовують наявні ресурси громадськості [2]. Крім того, вони сприяють швидкому розв'язанню проблем та імплементації інновацій, завдяки одночасній участі багатьох людей у процесі.

Залучення спільноти до процесів бюджетування та планування громад може сприяти зміцненню відчуття приналежності та відданості громадян управлінню громадою. Люди відчують, що їхні думки та допомога мають значення для місцевих органів самоврядування, що сприяє покращенню взаємин.

У 2024 році розпочався новий бюджетний період для всіх місцевих бюджетів в Україні, що триватиме від 1 січня до 31 грудня кожного календарного року. У грудні 2023 року в більшості громад завершилася процедура узгодження та затвердження бюджету. З метою залучення громадян до обговорення проєкту рішення щодо бюджету на наступний рік, органи місцевого самоврядування та громадяни можуть ініціювати проведення бюджетних слухань. Згідно з законодавством України, рекомендовано організовувати їх заздалегідь, не пізніше, ніж до розгляду проєкту рішення на засіданні виконкому, та мати закріплені відповідні нормативно-правові акти, що регулюють процедури консультацій з громадськістю щодо бюджету. [3]. Проведення бюджетних слухань може мати різні форми в різних громадах, наприклад, організовані через відкриті засідання виконкому, постійної бюджетної комісії або сесії місцевої ради. Участь громадян у підготовці та обговоренні бюджету

може бути забезпечена шляхом поширення простої та зрозумілої інформації про бюджет, наприклад, за допомогою Crowd-технологій, через створення візуалізацій прийнятого бюджету. Наприклад, Здолбунівська громада на Рівненщині вже успішно застосовує цей підхід, створивши візуалізацію затвердженого бюджету на 2024 рік [4].

Створення візуалізації бюджету на офіційному вебсайті громади є ключовим для забезпечення прозорості та відкритості управління на рівні місцевого самоврядування. Це дозволяє громадянам легко отримувати доступну інформацію про розподіл фінансових ресурсів та використання бюджетних коштів.

Інтернет-платформи є потужним інструментом для впровадження Crowd-технологій у громадах. Наприклад, у 2018 році громадська організація SocialBoost анонсувала створення нової електронної платформи під назвою Dosvit (dosvit.org.ua). Ця платформа є комплексною IT-системою, яка надає громадам можливість мати власні вебсайти з інтегрованими додатками та інструментами розробки. Dosvit дозволяє громадам легко впроваджувати додаткові сервіси та розширювати функціонал своїх вебсайтів. Система включає додатки для громад і сервіси для IT-спеціалістів, які сприяють поліпшенню роботи громад, комунікації з мешканцями, впровадженню електронної демократії та забезпечують прозоре звітування органів місцевої влади перед громадянами [5]. На початок 2024 р. більше ніж 30 територіальних громад перейшли на платформу Dosvit [6].

Після 24 лютого 2022 року в громадах відбулися зміни у сфері інформування та залучення громадян, незважаючи на складні умови воєнного стану. Незважаючи на обмеження доступу до інформації, деякі місцеві ради частково відновили інформацію на своїх е-платформах.

Зокрема, спостерігається зростання використання інтернет-платформ для координації та спілкування з громадою. Важливо відзначити, що через обмеження, накладені законодавством, на проведення масових заходів, громадські слухання, загальні збори та обговорення відбуваються в обмеженому форматі або в онлайн-режимі [7; 8]. Проте з жовтня 2022 р. до законодавства були внесені зміни щодо громадських слухань. Зокрема, дозволено їх проводити як в офлайн, так і в онлайн-форматі [9].

Використання Crowd-технологій у бюджетуванні та плануванні громад в умовах воєнного стану породжує низку викликів:

В умовах воєнного конфлікту існує підвищений ризик порушення безпеки даних і зловживання ними, а також у зв'язку зі зростанням кібератак і зломів [10]. Забезпечення захищеності і конфіденційності інформації, зокрема фінансових даних громад, стає надзвичайно важливим.

У воєнний період можуть виникати перешкоди для доступу до інформації [11] та залучення

громадян до участі в Crowd-проектах через обмеження свободи переміщення, обмеження доступу до мережі Інтернет тощо.

Воєнний стан може створювати сприятливі умови для маніпуляцій [12] та дезінформації [13] через соціальні мережі та інші інтернет-платформи, що може впливати на об'єктивність та ефективність Crowd-технологій.

Умови воєнного конфлікту можуть суттєво обмежувати фінансові ресурси [14], які можуть бути виділені на розвиток та впровадження Crowd-технологій в громадах.

Воєнний стан часто супроводжується непередбачуваністю та нестабільністю, що може ускладнювати планування та бюджетування за допомогою Crowd-технологій у громадах.

Воєнний конфлікт може призвести до втрати довіри до влади та підвищення соціальної напруги в громадах [15, с. 51–55], що може ускладнювати процес залучення громадян до участі в Crowd-проектах.

Умови воєнного стану створюють складні виклики для впровадження Crowd-технологій у громадах, особливо у сферах бюджетування та планування. Обмежений доступ до традиційних методів залучення громадян через тимчасову окупацію або бойові дії ускладнює процес. В таких умовах потреба у швидких та ефективних рішеннях надзвичайно висока.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Використання crowd-технологій у сучасному управлінні громадами стає все більш важливим, особливо в контексті України. Розширення їх застосування у процесах бюджетування та планування може сприяти залученню широкого кола людей для спільного розв'язання проблем, ефективному реагуванню на зміни та підвищенню рівня взаєморозуміння між владою та громадою.

Використання Crowd-технологій у бюджетуванні та плануванні громад у воєнний період стикається з рядом викликів. Підвищений ризик порушення безпеки даних через кібератаки, обмеження доступу до інформації та участь громадян у проектах, маніпуляція та дезінформація через соцмережі, обмежені фінансові ресурси, нестабільність умов воєнного конфлікту та втрата довіри до влади — всі ці фактори ускладнюють використання Crowd-технологій. Урахування цих викликів має ключове значення для успішної розробки та впровадження Crowd-технологій у громадах в умовах воєнного стану.

Перспективними напрямками подальших досліджень є аналіз впливу використання crowd-технологій в громадах на демократію та участь громадян, їх ефективність у бюджетуванні та плануванні, вплив воєнного стану на їх застосування, розвиток інтернет-платформ та питання прозорості та відкритості управління. Ці дослідження можуть сприяти покращенню управління громадами та зміцненню демократії в Україні.

Література

1. Токарева К.О. Бюджет участі: сучасний стан та тенденції розвитку (досвід України та іноземних держав). *Право та інноваційне суспільство*. 2018. № 1 (10). С. 39–44.
2. Чукіна І.В., Дяченко М.І. Залучення жителів громади до процесів планування місцевого розвитку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 2. doi: 10.32702/2307-2156-2020.2.35; URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1577> (дата звернення: 18.01.2024).
3. Форми участі жителів у вирішенні питань своєї громади: який обрати? *За прозорі місцеві бюджети. Громадське партнерство: вебсайт*. 2020. URL: https://probudget.org.ua/news/formi-uchasti-jiteliv-u-virishenni-pitan-svoyeyi-gromadi-yakiy-obrati_781/ (дата звернення: 18.01.2024).
4. Здолбунівська громада — з бюджетом на 2024 рік. *Здолбунівська громада Рівненської області: вебсайт*. 2023. URL: <https://zdgromada.gov.ua/news/biudzhethromady/deputaty-pidtrymaly-byudzhethromady-na-2024-rik/> (дата звернення: 18.01.2024).
5. Громади зможуть самостійно створювати сучасні сайти та додатки на єдиній електронній платформі Dosvit. *Децентралізація в Україні: вебсайт*. URL: <https://decentralization.ua/news/8579?page=9> (дата звернення: 18.01.2024).
6. *Dosvit — IT-платформа для міст та громад: вебсайт*. URL: <https://dosvit.org.ua/#rec48742211> (дата звернення: 18.01.2024).
7. Про правовий режим воєнного стану : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 18.01.2024).
8. Про доступ до публічної інформації : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 18.01.2024).
9. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 555 : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2022 р. № 1196. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1196-2022-p#Text> (дата звернення: 18.01.2024).
10. Єрема М. Боротьба з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану : Закон 2149-IX. *ЮРЛІГА*. 2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/210562_borotba-z-kberzlochinnstyu-v-umovakh-d-vonnogo-stanu-zakon-2149-ix (дата звернення: 18.01.2024).
11. Обмеження доступу до інформації під час воєнного стану: між безпекою та свободою. *East Media Center*. 2023. URL: <https://eastmediacenter.com/2023/07/02/obmezhennia-dostupu-do-informatsii-pid-chas-voiennoho-stanu-mizh-bezpekoiu-ta-svobodoiu/> (дата звернення: 18.01.2024).
12. Костюк Б. Соціальні мережі — місце маніпуляцій суспільною свідомістю. *Радіо Свобода*. 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28856229.html> (дата звернення: 18.01.2024).
13. Авдєєва Т., Дворовий М. По кому подзвін: Відповідальність за дезінформацію під час війни: Аналіт. звіт. Київ : Лаб. цифр. безпеки, 2022. 83 с.
14. Богдан Т. Воєнні фінанси: що повинна робити держава? *LB.ua*. 2022. URL: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/523270_voienni_finansi_shcho_povinna_robiti.html (дата звернення: 18.01.2024).
15. Практики взаємовідносин, конфлікти та тригерні теми серед українських впо та приймаючих громад, а також репатріантів та місцевих громад. Звіт дослідження: Аналіт. звіт. Київ : ТОВ «Інфо Салієнс Інтернешнл» та БФ «Право на Захист», 2022. 80 с.

References

1. Tokarieva, K. O. (2018). Biudzheth uchasti: suchasnyi stan ta tendentsii rozvytku (dosvid Ukrainy ta inozemnykh derzhav) [Participatory budgeting: current status and development trends (experience of Ukraine and foreign countries)]. *Pravo ta innovatsiine suspilstvo*, 1 (10), 39–44 [in Ukrainian].
2. Chukina, I., & Dyachenko, M. (2020). Zaluchennia zhyteliv hromady do protsesiv planuvannia mistsevoho rozvytku [Involvement of community residents to processes local development planning]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok*, 2. doi: 10.32702/2307-2156-2020.2.35; Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1577> [in Ukrainian].
3. Formy uchasti zhyteliv u vyrishenni pytan svoiei hromady: yakiy obraty? [Forms of participation of residents in solving the issues of their community: which one to choose?]. (2020). *Za prozori mistsevi biudzhety. Hromadske partnerstvo*. Retrieved from https://probudget.org.ua/news/formi-uchasti-jiteliv-u-virishenni-pitan-svoyeyi-gromadi-yakiy-obrati_781/ [in Ukrainian].
4. Zdolbunivska hromada — z biudzhethom na 2024 rik. [Zdolbunivska hromada — with a budget for 2024]. (2023). *Zdolbunivska hromada Rivnenskoï oblasti*. Retrieved from <https://zdgromada.gov.ua/news/biudzhethromady/deputaty-pidtrymaly-byudzhethromady-na-2024-rik/> [in Ukrainian].
5. Hromady zmozhut samostiino stvoriuvaty suchasni saity ta dodatky na yedynii elektronni platformi Dosvit [Communities will be able to create modern websites and applications on a single electronic platform Dosvit]. (2018). *Detsentralizatsiia v Ukraini*. Retrieved from <https://decentralization.ua/news/8579?page=9> [in Ukrainian].

6. *Dosvit — IT-platforma dlia mist ta hromad — Dosvit is an IT platform for cities and communities*. Retrieved from <https://dosvit.org.ua/#rec48742211> [in Ukrainian].
7. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy [On the legal regime of martial law: Law of Ukraine]. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukrainian].
8. Pro dostup do publichnoi informatsii: Zakon Ukrainy [On access to public information: Law of Ukraine]. (2011). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> [in Ukrainian].
9. Pro vnesennia zmin do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25 travnia 2011 r. № 555: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 zhovtnia 2022 r. № 1196 [On Amendments to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 25 May 2011 No. 555: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 21, 2022 No. 1196]. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1196-2022-п#Text> [in Ukrainian].
10. Yerema, M. (2022). Borotba z kiberzlochynnistiu v umovakh dii voiennoho stanu: Zakon 2149-IX [Combating cybercrime under martial law: Law 2149-IX]. *YuRLIH A*. Retrieved from https://jurliga.ligazakon.net/analytics/210562_borotba-z-kberzlochinnstyu-v-umovakh-d-vonnogo-stanu-zakon-2149-ix [in Ukrainian].
11. Obmezhenia dostupu do informatsii pid chas voiennoho stanu: mizh bezpekoiu ta svobodoiu [Restriction of access to information during martial law: between security and freedom]. (2023). *East Media Center*. Retrieved from <https://eastmediacenter.com/2023/07/02/obmezhenia-dostupu-do-informatsii-pid-chas-voiennoho-stanu-mizh-bezpekoiu-ta-svobodoiu/> [in Ukrainian].
12. Kostiuk, B. (2017). Sotsialni merezhi — mistse manipuliatsii suspilnoi svidomistiu [Social networks are a place of manipulation of public consciousness]. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/28856229.html> [in Ukrainian].
13. Avdieieva, T., & Dvorovyi, M. (2022). Po komu podzvin: Vidpovidalnist za dezinformatsiiu pid chas viiny: Analit. zvit [For Whom the Bell Tolls: Responsibility for disinformation during the war: Analytical report] Kyiv: Lab. tsyfr. Bezpeky [in Ukrainian].
14. Bohdan, T. (2022). Voienni finansy: shcho povynna robyty derzhava? [Military finances: what should the state do?]. *LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/523270_voienni_finansi_shcho_povinna_robiti.html [in Ukrainian].
15. Praktyky vzaiemovidnosyn, konflikty ta tryherni temy sered ukrainskykh vpo ta pryimaiuchykh hromad, a takozh repatriantiv ta mistsevykh hromad. zvit doslidzhennya: Analit. zvit [Relationship practices, conflicts and trigger topics among Ukrainian IDPs and host communities, as well as returnees and local communities. Research report: Analytical report]. (2022). Kyiv: TOV “Info Sapiens Interneshnl” ta BF “Pravo na Zakhyst” [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.01.2024